

ПОГЛЯДИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ Т. Г. МАСАРИКА В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ 20–30 РР. ХХ СТ.

О. М. Кравчук

Кравчук О. М. Погляди та діяльність Т. Г. Масарика в працях українських емігрантів 20–30 рр. ХХ ст. Стаття присвячена висвітленню представниками української еміграції особистості Т. Г. Масарика, його світогляду, наукової та політичної діяльності. Проаналізовано оцінки науковцями та публіцистами філософських, політичних поглядів Т. Г. Масарика, його ставлення до національних проблем у Європі, зокрема до питання самостійності України. Наведений у публікаціях фактичний матеріал зберігає важливе значення для дослідження діяльності Т. Г. Масарика.

Ключові слова: українська еміграція; Т. Г. Масарик; О. І. Бочковський; М. Омельченкова; Н. Григорієв; І. Мірчук; М. Шаповал; Я. Ярема; Прага; Подєбради.

Кравчук А. Н. Взгляды и деятельность Т. Г. Масарика в работах украинских эмигрантов 20–30 гг. ХХ в. Стаття посвящена раскрытию представителями украинской эмиграции личности Т. Г. Масарика, его мировоззрения, научной и политической деятельности. Проанализированы оценки учеными и публицистами философских, политических взглядов Т. Г. Масарика, его отношение к национальным проблемам в Европе, в частности к вопросу самостоятельности Украины. Приведенный в публикациях фактический материал сохраняет важное значение для исследования деятельности Т. Г. Масарика.

Ключевые слова: украинская эмиграция; Т. Г. Масарик; О. И. Бочковский; М. Омельченкова; Н. Григорьев; И. Мирчук; М. Шаповал; Я. Ярема; Прага; Подєбрады.

Kravchuk O. M. Views and Activity of T. G. Masaryk in the Works of Ukrainian Emigrants in 20-30 of 20th century. The article summarizes the works of the representatives of ukrainian emigration of T. G. Masaryk's personality, his outlook, scientific and political activities. The author examine scientists and publicists assess of T. G. Masaryk's philosophical and political views, his attitude to national issues in Europe, in particular to the issue of Ukrainian independence. Factual material offered in the publications is of highvalue for the research of T. G. Masaryk's figure.

Keywords: Ukrainian emigration; T. G. Masaryk; O. I. Bochkovsky; M. Omelchenkova; N. Grygoriiv; I. Mirchuk; M. Shapoval; Y. Yarema; Prague; Podebrady.

Дослідження проблематики всесвітньої історії передбачає узагальнення накопичених знань із певних проблем. Від цього значною мірою залежить об'єктивність вивчення минулого, зокрема політичних біографій історичних діячів. У цьому контексті відзначимо недостатній рівень українського історіографічного аналізу діяльності видатного чеського політика 1880–1930-х рр., одного із засновників та першого президента Чехословацької республіки (далі – ЧСР) Томаша Гарріга Масарика. Вчений і політик, професор Університету Карла-Фердинанда в Празі, він під час Першої світової війни став символом прагнення чехів і словаків до свободи та незалежності, а на посаді президента у 1918–1935 рр. сприяв розбудові ЧСР як демократичної, економічно розвиненої держави, піднесенню її культури та науки. Зокрема, інтерес викликає висвітлення цієї постаті у працях українських емігрантів, які фактично представляли вітчизняну богемістику міжвоєнного періоду.

В українській історіографії вивчення постаті президента Чехословаччини розпочалося в 1920–1930-х рр. Однак відповідних узагальнюючих праць підготовлено не було. Лише окремі аспекти зазначеної теми згадувалися у статті емігранта М. Павлічука «Т. Г. Масарик в українськiм письменствi» (1937 р.)¹ та у сучасних працях про українських вчених міжвоєнного періоду. Йдеться про публікації Т. Бевз про Н. Григорієва², І. Каневської, О. Кравчука, З. Соколівської та В. Шендеровського про О. Бочковського³, А. Шендрік про І. Мірчука⁴, Н. Миронець про М. Шаповала⁵ та ін. Згадки про українських дослідників Т. Г. Масарика містяться також у статті В. Полека⁶.

Мета статті – розкрити висвітлення постаті, наукової та політичної діяльності Т. Г. Масарика в працях українських емігрантів у 1920–1930-х рр.

Джерела дослідження проблеми – монографії, статті, нотатки із зазначеної тематики, опубліковані у 1920–1930-х рр., переважно на теренах Чехословаччини. Цитування подано за оригіналами текстів тогочасним правописом.

У міжвоєнний період постать Т. Г. Масарика українські автори згадували неодноразово. Втім, об'єктивність висвітлення постаті першого президента Чехословаччини часто залежала від політичних обставин. Так, у радянській Україні, де не було сприятливих умов для славістичних історичних досліджень, Т. Г. Масарик і Перша Чехословацька республіка сприймалися крізь призму пануючої в СРСР ідеології більшовицької партії. Масарик з його концепцією гуманної демократії та радянські лідери – адепти ідеї диктатури пролетаріату – були політичними антиподами. Тому громадсько-політична та державотворча діяльність Т. Г. Масарика у 1880–1930-х рр. була предметом не наукових студій, а оцінювалася з політичних міркувань; ідейний спадок багатогранної діяльності політика свідомо замовчувався⁷. Об'єктивність оцінки лідера ЧСР ускладнювалося неприйняттям ним Жовтневої (контр)революції 1917 р. у Росії⁸, наданню політичного притулку та створенню сприятливих умов емігрантам з колишньої Російської імперії в Чехословаччині, встановленням дипломатичних відносин між ЧСР і СРСР лише у 1934 р.⁹

Прикладом такого підходу є праця публіциста Г. Піддубного (псевдонім Толмачова)¹⁰ «Чехо-Словаччина: Чехія. Словаччина. Закарпатська Україна. Суспільно-політичний та економічний нарис з малюнками та мапою Чехо-Словаччини», видана у Харкові 1931 р. Автор стисло висвітлив становище Чехії та Моравії напередодні Першої світової війни та процес утворення ЧСР¹¹. Відповідно до більшовицьких ідеологем, Г. Піддубний негативно характеризував Масарика як буржуазного філософа та ідеолога чеського імперіалізму. Торкаючись проблем національної політики Чехословаччини, стверджувалося, що «гуманітарний» президент Масарик здійснює «політику імперіялізму й колоніального поневолення в анексованих краях». Г. Піддубний намагався знайти суперечності у поглядах та діях Масарика, зокрема в обґрунтуванні утворення ЧСР теоріями «історичного права» чеського народу на землі корони Св. Вацлава та «природного права» словацького народу на свою державність. На думку Г. Піддубного, ці теорії «себе взаємно виключають, бо позбавляють чеських німців «природного права» на свою державність і заперечують права угорського народу на словацькі історичні землі... бо саме до Угорщини словацький народ і належав майже тисячу років!»¹². Також Піддубний критикував Масарикову «теорію про єдність «чехо-словацької» нації», свідченням спростування якої він вважав те, що відбувається «гостра національно-революційна боротьба словацького народу ...»¹³. Зауважимо не об'єктивність тверджень радянського автора, які базувалися не на вивченні праць Масарика, а відтворювали головні тези його критиків, зокрема чехословацьких комуністів. Такою ж не об'єктивною була критика Г. Піддубним «Російської допоміжної акції» уряду ЧСР (1921–1931 рр.), яку автор розглядав у контексті агресивних планів щодо Радянського Союзу¹⁴. Звертаючись до ролі Масарика у приєднанні Закарпаття до ЧСР та політики її уряду в краї, Піддубний вважає, що праясні аргументи про волю населення регіону та гарантії надання автономії є вигадкою, потрібною «чеським імперіялістам тільки для того, щоб виправдати свою колоніальну й гнобительську політику в поневолених краях»¹⁵. Хоча насправді Чехословаччина на чолі з президентом Масариком була чи не єдиною демократичною державою на теренах Центральної та Південно-Східної Європи.

Більш сприятливі умови для розвитку української славістики у міжвоєнний період існували за межами радянської України, зокрема в країнах, де жили українські емігранти. Найбільше українських політичних емігрантів знаходилося в Чехословаччині, куди вони потрапили внаслідок руйнації національних державних утворень. У межах започаткованої у 1921 р. гуманітарної акції допомоги вихідцям з колишньої Російської імперії Т. Г. Масарик суттєво підтримував українську еміграцію в її науково-культурних прагненнях¹⁶. В ЧСР була створена мережа емігрантських навчальних закладів, а саме: Український вільний університет (УВУ), Українська господарська академія (УГА), Український високий педагогічний інститут (УВПІ) та інші. Викладацький склад і студенти цих освітніх закладів відчували до президента ЧСР повагу і вдячність за підтримку, що вплинуло на їх праці про Т. Г. Масарика, у яких домінують схвальні характеристики його діяльності.

Тематика публікацій українських емігрантів про першого президента Чехословаччини досить різноманітна. Зокрема, висвітлюються питання біографії Т. Г. Масарика, погляди

та окремі напрямки його діяльності, зокрема сприйняття національного питання, його політика в цій сфері та ставлення до України. Штудії мають науковий та науково-популярний характер. Вони, переважно, ґрунтувалися на працях президента ЧСР, чехословацької літератури про нього, різноманітних матеріалів часописів і періодики, власних спогадів і спостережень. Аналіз матеріалу в наукових публікаціях емігранти здійснювали в руслі позитивістської методології.

Одним із перших українських біографів першого президента Чехословаччини став Ольгерд Іполит Бочковський, родом з Херсонської губернії, який з 1906 р. жив у Чехії. Він був знайомий з Т. Г. Масариком, сприяв становленню відносин між ЧСР та Україною у 1919 р., працював у Надзвичайній дипломатичній місії УНР у Празі (1919–1922 рр.)¹⁷, згодом – доцентом Української господарської академії, професором Українського технічно-господарського інституту.

До перших публікацій О. І. Бочковського про чехословацького президента належить брошура «Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну» (1921 р.)¹⁸. У ній, за визначенням самого автора, подано нарис ідейного силуету Масарика¹⁹, головні напрямки його наукової та громадсько-політичної діяльності розглядаються як своєрідна передмова «до завершення ... національної місії – до виборення самостійності чехословацького народу»²⁰. О. І. Бочковський відзначив, що політична діяльність Масарика ґрунтувалася на його «філософії людяности», «космополітичних засадах національної рівноправности» і «права т. зв. малих та поневоленних народів на повну незалежність ...»²¹.

У дусі подібної глорифікації, під враженням політичних успіхів цього політика, постать Т. Г. Масарика висвітлювалася у багатьох емігрантських працях, зокрема, у найбільш повній тогочасній українській славистичній монографії «Слов'янський світ у його минулому і сучасному» (Берлін, 1923 р.) Д. Дорошенка. Відомий історик, громадсько-політичний та державний діяч у 1920–1930-х рр. працював професором УВУ і Карлового університету, очолював Український науковий інститут у Берліні (у 1926–1931 рр.), а в 1945–1951 рр. – Українську вільну академію наук. У згаданій праці Т. Г. Масарик показаний як один з організаторів чехословацького визвольного руху під час світової війни, науковець, найбільший тогочасний чеський учений. Д. Дорошенко високо поцінював Масарика, який «зумів гармонійно сполучити наукову працю з громадською і зробився справжнім духовним провідником свого громадянства ...»²². На думку Д. Дорошенка, сутністю філософії гуманності Масарика є ідея про необхідність дотримання етичних принципів у розв'язанні всіх питань політичного, національного і соціального характеру, наголошено на її поширенні у суспільстві його «політичною діяльністю й агітацією за утворення чеської держави» під час світової війни, що «утворило йому світову славу»²³.

С. Дністрянський, учений-правознавець, професор УВУ, у нотатках «Нова держава» (1924 р.) торкався політичних поглядів першого президента Чехословаччини, який знаходився серед творців цього концепту. У значній мірі завдяки його участі відбулося утворення держави на основі принципів національного самовизначення, етнографічних кордонів, демократичної політичної системи, соціальної справедливості²⁴.

Низка публікацій про Т. Г. Масарика з'явилася у 1925 р., коли в Чехословаччині святкувалося його 75-річчя. Віддаючи належне президенту ЧСР за підтримку українські емігранти позитивно оцінювали його діяльність. Зокрема, колишній вояк армії УНР, поет і есеїст Є. Маланюк у нотатках «Масарик» (1925 р.) охарактеризував політика як одного із найвидатніших гуманістів епохи, котий завершив справу чеського національного Відродження, здійснив «в сфері чеської психіки цілковиту духовну революцію». Активність Масарика, неприйняття ним поглядів непротивлення злу, дозволило автору вважати першого президента ЧСР за «зразок Слов'янина нової доби», тому що відкинув погляди «непротивленню злу», досяг в чеському суспільстві розуміння любові до батьківщини як праці задля досягнення національної суверенності та водночас участі в загальнонародській діяльності, щоб «підійнятися над провінціальними горизонтами ... – до вершини вселюдського буття»²⁵.

У панегіричних тонах біографію Т. Г. Масарика виклали Л. Волохів²⁶, М. Коновалець²⁷, наголошуючи, що головним підсумком діяльності політика стало проголошення Чехословацької Республіки. М. Шаповал, український політик, голова Українського громадського комітету в ЧСР у 1921–1925 рр., окрім вищезазначених заслуг, висловив переконання, що як президент «Масарик визнає соціалізацію життя й готує свій нарід до неї»²⁸.

В. Мартинець зробив спробу проаналізувати діяльність Масарика як філософа, публіциста та політика, спрямовану «в ім'я національного ідеалу». Вказуючи, що «народ був підставою, змістом і ціллю його творчости», автор виділяє визначальні риси філософії Масарика – інтелектуалізм, активізм, реалізм. За Мартинцем, це означає сприйняття навколишнього світу з позицій об'єктивної науки та використання цього для активної діяльності з певними результатами, враховуючи при цьому конкретні умови в суспільстві. Наголошено на тезах Масарика, що виявом справжнього патріотизму є свідомо, дрібно, буденна, але конкретна праця в ім'я нації, яку ніхто, крім її представників не зробить²⁹.

Серед публікацій до ювілею першого президента ЧСР були й наукові праці, авторами котрих були емігранти. Так, у збірнику «Т. Масарик. 1850 – 7.III.1925», виданому в Ужгороді 1925 р., викладачу Мукачевської торгівельної академії, вихідцю з Галичини, М. Велигорському належить стаття про наукову і публіцистичну діяльність Т. Г. Масарика³⁰. Автор наголошував на поєднанні у науковій діяльності Масарика двох протилежних типів людської індивідуальності – теоретика і практика³¹. За переконанням автора, завдяки принципам правди, об'єктивності, критичного підходу, характерним для Т. Г. Масарика, він здобув визнання ученого світового імені³². А. Животко – автор іншої статті в збірнику³³, також виданої в Ужгороді окремою брошурою³⁴, український педагог, політичний діяч, доцент УВП розглянув педагогічні погляди Масарика. На думку Животка, всебічний педагогічний ідеал Т. Г. Масарика, зокрема, включав національне, громадянське, політичне і моральне виховання. Автор зауважував негативне ставлення Масарика до обмеження процесу навчання лише інтелектуальними методами, він виступив за шкільну реформу «шляхом практичного досвідного виховання та освіти»³⁵. У другій статті «Велика мандрівка», опублікованій у цьому ж збірнику під псевдонімом А. Пуховський, висвітлено головні віхи політичної діяльності Т. Г. Масарика як організатора визвольного руху чехів і словаків³⁶.

Грунтовні аналітичні статті про Масарика опубліковано як вступні до збірника його праць і промов «Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850–1925» (1925 р.)³⁷. Одна із статей – «Життя й діяльність Т. Гаррік-Масарика»³⁸, що 1925 р. також була надрукована окремим виданням³⁹, присвячена біографії президента. Автор – український політик, викладач в УВП і УГА Н. Григорієв (підписувався Григорієв-Наш Н., Г. Наш). Постаць Т. Г. Масарика Н. Григорієв згадував також у праці «Коротка історія земель Чехословацької Республіки» (1923 р.)⁴⁰. У статті до збірника «Добірні думки ... » автор стверджував, що провідною ідеєю чеської історії Масарик вважав розвиток життя на засадах «чеського братства» (повного народоправства, вільної самоуправної громади, релігійної свободи, любові до ближнього тощо)⁴¹. Його участь у політичному житті зумовлювалася протестом проти пасивності та ухиляння чеської інтелігенції від активної боротьби в період Австро-Угорщини⁴². Всебічно висвітлюючи діяльність Масарика як лідера визвольного руху чехів і словаків під час Великої війни, Н. Григорієв значну увагу приділив його перебуванню на Україні у 1917–1918 рр. Порушуючи тему діяльності Масарика на посаді президента, науковець дійшов висновку, що він прагнув до забезпечення миру у міжнародних відносинах, підтримання мирних міжнаціональних відносин в ЧСР, «а також до розвитку й налагодження господарського добробуту населення», який намагався досягнути піднесенням рівня культури й радикальними соціальними реформами⁴³. Загалом, як відзначила сучасний український науковець Т. Бевз, постаць першого президента Чехословацької Республіки «показана в суворих межах біографічного жанру, практично без жодної спроби власної оцінки, лише сувора констатація фактів»⁴⁴.

Автор іншої статті збірки «Добірні думки ... » М. Шаповал характеризував Т. Г. Масарика як соціолога і політика, вказав на тісний зв'язок його наукових поглядів і політичної практики. Шаповал вважав, що «Масарик входить в число тих учених, що проклали шлях до справді наукової теорії суспільства»⁴⁵. Автор відзначив, що Масарик критикував марксизм як систему філософського й соціологічного матеріалізму, політичного ілюзійонізму й примітивізму, і «через свій гуманізм прийшов до демократизму й соціалізму, як форми діяльності во ім'я здійснення вищого релігійно-етичного ідеалу гуманізму»⁴⁶. Серед наукових здобутків Масарика автор відзначив його твори з філософії історії, особливо про «національне відродження поневоленого народу»⁴⁷. Висвітлюючи соціологічні погляди Масарика та його політичну діяльність, М. Шаповал підкреслював, що загалом це творить монументальний образ президента як суспільного реформатора й провідника нації⁴⁸.

Автор третьої вступної статті збірника – «Нарис Масарикової філософії» – професор УВШ Я. Ярема, вбачав у ній здебільшого практичний характер, констатує, що вона «жива саме своїм активізмом», ставить своїм завданням створення теоретичного підґрунтя для праці, для дії⁴⁹. Філософія Масарика випливала з «реальних умов ... , щоб ... успішно йти вперед (реалізм), і ставила умовою всякого поступу систематичну, планомірну й у найдрібнішому невисипущу та витриману працю»⁵⁰. Змістом філософії Масарика автор вважав «учення людяності»⁵¹. На думку Яреми, у поглядах Масарика, суттю всього змісту світової історії є поступова еволюція в напрямку реалізації ідеалів гуманності, «щоб кожний бачив у другому людину, рівну собі»⁵².

Я. Ярема відзначив протилежність історичного матеріалізму К. Маркса і Ф. Енгельса поглядам Т. Г. Масарика про роль свідомості у історії людства. У поглядах Масарика відзначено важливість релігійних почуттів, якими «угрунтована мораль для підтримання людини на висоті життєздатності й життєрадісної творчості». Вчений наголошував, що Масарикове розуміння релігії вимагало не дотримання догматів та сліпої віри, а власного внутрішнього переконання, погодження з пізнаннями сучасних наук⁵³.

У тому ж 1925 р. Я. Ярема опублікував змістовну брошуру «Провідні ідеї філософії Томи Масарика». За словами вченого, Масарик належав до найвидатніших ідеалістів (в іншому місці розвідки відзначено, що у питаннях «метафізичного характеру Масарик заявив себе дуалістом»), талановитих синтетиків різних ідей, ніколи не був прихильником суб'єктивізму⁵⁴. В центрі його уваги завжди перебувала людина, тому філософія Масарика головним чином стосується людського життя у його різних виявах і напрямках⁵⁵, з вірою «у поступ людства в напрямку ідеалів гуманності й демократії»⁵⁶. Вчений припускав, що цим Масарик виявляє «до певної міри може й загальнослов'янську рису»⁵⁷. На думку автора, Масарик прагнув підпорядкувати різноманітні прояви життя та викликані ними емоції, раціональному аналізу⁵⁸. Ярема вважав, що філософії Масарика притаманний чеський національний характер, її мета – «визволення та вивіщення чеського народу»⁵⁹. Гаслами Масарика для спонукання народу до дії були реалізм, інтелектуалізм і активізм⁶⁰. Провідна ідея філософії: «Через духовне самоповищення і з'єднання національних ідеалів зі стремліннями людства йти до досягнення національної мети»⁶¹. Щодо політичних поглядів Масарика, то відзначено його неприйняття відсталого цезаризму, на зміну якому має прийти «живе й творче народовладдя»⁶². Підкреслюючи прихильність Масарика до соціалістичних ідей, Я. Ярема наголошує на неприйнятті ним класового підходу⁶³.

У 1930-х рр. продовжувалась публікація статей та дописів українських емігрантів про президента ЧСР. Так, декілька праць про філософські погляди Масарика підготував професор УВУ І. Мірчук. У нотатках «Філософічні основи світогляду Масарика», характеризуючи його особистість і теоретичні погляди, відзначено такі риси, як сталість і гармонія характеру, воля, енергійність, послідовність⁶⁴. Автор зауважив, що філософська творчість Масарика безпосередньо пов'язана з конкретними актуальними проблемами сучасності та його активною діяльністю у їх розв'язанні. «Його філософія – це його життя, це він сам», наголосив автор⁶⁵. У зв'язку з цим І. Мірчук визначив Масарика як «наскрізь слов'янського мислителя»⁶⁶. Підкреслено етичний підхід Масарика до політики, котра, за його переконанням, має опиратися на мораль, право і справедливість як ознаки справжнього демократизму. І. Мірчук привертає увагу до розробки Масариком філософії малого народу. За переконанням вченого, метою політичних змагань Масарика «була ідея гуманності, прагнення до рівності, свободи і справедливості»⁶⁷. І. Мірчук відзначав відданість Масарика засобам «інтелектуально-етичного характеру» у здобутті незалежності, під якими він, зокрема, розумів високу освіченість, організацію «сил на всіх ділянках людського знання», прогрес, свободу думки, використання внутрішніх чинників з опорою на мораль. Автор підкреслив значення політичних поглядів Масарика для інших слов'янських народів⁶⁸.

У статті «Філософія Масарика» (1930 р.) І. Мірчук охарактеризував його як «найвизначнішого чеського мислителя, ... одного з найзамітніших духовних провідників слов'янства»⁶⁹. За переконанням автора, Масарик «до певної міри зв'язаний з месіанізмом...», основа якого «це ідея гуманності, як зовнішній вираз любови до цілого світу», витoki якої сягають часів Реформації⁷⁰. Також відзначено зв'язок філософії Масарика з життєвою практикою «питань релігійного, соціального, політичного характеру, в сторону проблем етики та педагогіки»⁷¹.

Визначний славіст, викладач УВУ і УВП Д. Чижевський проаналізував сприйняття Т. Г. Масариком творчості Ф. Достоєвського у статті, опублікованій 1931 р. Автор відзначив, що Достоєвський і Масарик належать до двох типів слов'янської думки, відповідно православної релігійності Сходу і протестантськи забарвленого Заходу⁷². Зближує їх, на думку Чижевського, активізм, який характеризується усвідомленням необхідності діяти для досягнення загальнонародських ідеалів. А «відмінність і розходження – дуже суттєві і глибокі – ... в погляді на те, що таке властива людині «конкретність», конкретні умови її ... соціально-етичної активності». Чижевський припускає, що може йтися про протиставлення релігійно-ідеалістичного розуміння конкретної дійсності Достоєвським реалістичній позиції Масарика, але не вважає їх виявом протиставлення «російський-чеський». Автор зауважив, що у відмінностях релігійності Достоєвського і Масарика «швидше треба бачити відмінності двох загальнонародських типів, що зустрічаються у всі часи і у всіх народів. Достоєвський і Масарик мають що сказати не тільки росіянам і чехам, але – різним народам і різним епохам. І в цьому – основа загальнонародської, не обмеженої місцем і часом дії ідеї і одного і другого»⁷³.

Певна частина публікацій присвячена окремим аспектам педагогічних поглядів першого президента Чехословаччини. О. І. Бочковський ще у ювілейному 1925 р. виклав ставлення Масарика до студентської молоді та її завдань. Головними з них Масарик, за Бочковським, вважав здобуття фахової освіти та поглиблення загальнокультурного рівня, зокрема, шляхом вивчення мов, національної історії та літератури. Освічений студент повинен також цікавитися політикою, водночас Масарик застерігав від демагогії, псевдопатріотизму тощо⁷⁴. Тоді як М. Гнатишак окреслив погляди Масарика щодо принципів політичного виховання студентства⁷⁵. Автор закликав українське студентство звернути увагу на гарячий заклик Масарика до праці, до освіти, до теоретичного вивчення політики та пронизаного глибокою етичною ідеєю розуміння політики як «прямування до великих, ясних ідеалів, реалізоване при допомозі чистих та благородних засобів»⁷⁶. Г. Омельченко у нотатках «Т. Г. Масарик як педагог і виховник генерацій» відзначив особистий вплив вченого на розвиток у студентів самодіяльності, критичності, індивідуалізму, реалізму. Автор стверджував, що реалізм як метод мислення, завдяки праці Масарика, став рисою кожного чеського інтелегента⁷⁷.

Не лишилися поза увагою авторів з числа емігрантів й політичні аспекти біографії Масарика. У нотатках «Т. Г. Масарик – провідник народу» (1930 р.) О. І. Бочковський констатував послідовність його політичної діяльності: «вся його громадська діяльність від самого початку була пляною та програмовою...». Підкреслено світоглядні засади політичних дій Масарика: «національно-визвольний плян мусить бути збудований на найширшій історично-фільософійній базі»⁷⁸. Автор вбачав пріоритет Масарика як президента у розбудові демократичної чехословацької держави⁷⁹.

У монографії «Вступ до націології» (1934 р.) О. І. Бочковський докладно проаналізував внесок Масарика у теоретичне вивчення національного питання, зауважуючи, що політик слушно виступав за його самостійне наукове вивчення⁸⁰. Автор розглядав сучасну йому Чехословаччину як спробу «національно-державної синтези» двох близько споріднених народів – чехів і словаків. Запоруку успіху цієї спроби Бочковський вбачав у демократизмі політичної системи ЧСР. Водночас, питання «національної соборності між чехами й словаками» вважав «спробою дискусійною, а практично питанням майбутности ... »⁸¹. Український професор позитивно оцінював чехословацьку державну політику щодо німецької і угорської меншин, зауваживши, що розв'язання німецького питання в ЧСР відбулося із утворенням чесько-німецької урядової коаліції (1926 р.)⁸². Бочковський поділяв переконання президента Чехословаччини у виключній перспективності демократичних підходів щодо розв'язання національного питання, зокрема, шляхом децентралізації і забезпечення представникам національних меншин громадянських та національно-культурних прав⁸³.

Автором найбільш ґрунтовного україномовного дослідження про біографію першого президента Чехословаччини була М. Омельченкова – громадський діяч, член Кубанської Крайової Ради після 1917 р., з 1920 р. – на еміграції в Празі, голова Українського Жіночого Союзу (1926–1927 рр.). Її монографія «Т. Г. Масарик: 1850–1930», оприлюднена у Празі 1931 р., є узагальнюючим дослідженням біографії Масарика на основі опублікованих джерел і літератури про нього. Автор визначила перед собою мету підготовки «праці, яка

б подавала читачеві розвиток духа цього велетня сучасної доби»⁸⁴. У 18 розділах книги в хронологічній послідовності розкрито становлення особистості та головні етапи науково-педагогічної та політичної діяльності Т. І. Масарика. Останній розділ символічно названо «Подібність президента Масарика до Платонівського Керманіча держави». У висновках політична діяльність Масарика пройнята глорифікацією; авторка називає його геніальним тому, що він «сполучив у собі теоретика-філософа і соціолога-практика ...»⁸⁵.

Важливим досягненням Масарика М. Омельченкова вважала критику «методів боротьби за національну незалежність» і внесення до них корективів. Наголошувалося на послідовності діяльності політика. «Чеське питання він зробив «світовим питанням», що спочатку проявилось у парламентській діяльності, «де він вимоги чеського народу ґрунтував на основах гуманності, демократизму ...»⁸⁶. Автор підкреслила далекоглядність Масарика в роки світової війни, коли «він збагнув марність надій чеського народу на царську «Велику Росію», бо ще задовго до війни він підмітив анархістичні нахили московського народу, а тому шукав союзників у демократичній, здібній до організації, Європі ...»⁸⁷. М. Омельченкова вважала Масарика головним чинником визвольної боротьби за незалежність чеського народу, щасливим «прикладом політичного діяча, що ще за свого життя досягнув здійснення всіх своїх ідеалів і замірів»⁸⁸. Характеризуючи роль Масарика у політичному житті Чехословаччини, автор символічно назвала його сучасним Марком Аврелієм, який намагається знайти консенсус для загального добра держави у конфліктах різних політичних сил. Також виділено прагнення президента до утвердження в ЧСР рівноправності громадян всіх національностей та створення для них можливості «брати участь у державному житті»⁸⁹.

У книзі головна увага приділена діяльності Масарика до 1918 р., подальший період докладно не аналізується. Критика Масарика у праці відсутня, лише згадувалася політична опозиція курсу президента ЧСР з боку комуністів, національних демократів, клерикалів⁹⁰. Також автор констатувала, що не втілилася в життя Масарикова ідеальна програма «справжньої демократичної Європи»⁹¹. Аналізуючи працю Масарика «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.), Омельченкова висловила жаль, що політик не підтримав самостійності українців⁹².

Значну частину праць емігрантів про Т. І. Масарика об'єднує тема його ставлення до України. Однією з перших праць, що торкалася цієї тематики буда вищезгадана брошура О. І. Бочковського «Життя і світогляд Т. І. Масарика. Масарик про Україну» (1921 р.)⁹³. Саме Бочковський вперше наголосив на значенні наукової та практичної політичної діяльності чехословацького президента для української справи. Згодом до висвітлення питання ставлення Масарика до України долучилися політики УНР, які працювали в різних еміграційних установах в ЧСР. Упродовж 1917–1918 рр. вони мали можливість спостерігати діяльність Масарика в Україні і тому їх праці зберігають історіографічну цінність. Н. Григорієв присвятив цій темі низку публікацій⁹⁴. Зокрема, у статті «Чесько-українські стосунки» (1922 р.) він відзначав роль українських політиків у підтримці чехословацьких підрозділів у 1917–1918 рр.⁹⁵. Варто зауважити, Н. Григорієв брав безпосередню участь у подіях, пов'язаних з перебуванням легіонерів у Києві та поблизу нього у 1917 р., як голова Ради військових депутатів Київського військового округу. У статті «Чесько-українські стосунки» він стверджував, що саме завдяки його – Григорієва – позиції були залагоджені питання щодо звинувачення офіцерів чехословацького легіону в причетності до заколоту генерала Л. Корнілова та перебуванню легіонерів у місті, а згодом – у мирному розв'язанні конфлікту між легіонерами та селянами. Визначальним для позиції Григорієва у 1917 р. був факт перебування в Україні легіону та чеських організацій під керівництвом «проф. Масарика, якого він з науки знав як гуманіста і борця за визволення»⁹⁶.

У нотатках «Т. І. Масарик та Україна» (1925 р.)⁹⁷ політик, професор УВУ і УВПШ О. Шульгин висловив думку, що підтримка Прагою української еміграції була щедрою подякою за підтримку Україною чеських легіонерів у 1917–1918 рр.⁹⁸. Про перебування Масарика в той час на Україні також йшлося у публікації М. Шаповала⁹⁹.

Найбільш ґрунтовним науковим доробком з проблеми сприйняття першим президентом ЧСР України є монографія О. І. Бочковського «Т. І. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації)» (1930 р.)¹⁰⁰. У ній, зауважував інший український науковець-емігрант С. Сірополко, «знаходимо першу науко-

ву спробу освітити погляд Т. Масарика на українську проблему на тлі загальнішої його ідеології»¹⁰¹. За оцінкою сучасного науковця С. Віднянського, ця ґрунтовна монографія залишається і на сьогодні єдиною серйозною науковою працею з проблеми ставлення Масарика до українського питання¹⁰². Монографія складається з двох частин («Елементи націоналістичної ідеології та світогляд Т. Г. Масарика», «Т. Г. Масарик і українське питання»), що об'єднують 16 розділів. У першій частині автор докладно з'ясував погляди Масарика на слов'янство загалом, Росію, польське питання, проблему нації, концепцію світової війни. Друга частина присвячена шляхам ознайомлення Масарика з Україною, зокрема, ставленню політика до українців Галичини, сприйняттю українського питання у період революційних подій 1917–1918 рр., переговорам у США в 1918 р. з емігрантами із Закарпаття про приєднання краю до чехословацької держави, порівнянню відносин між чехами та словаками з відносинами між росіянами та українцями. Досконало проаналізувавши погляди Т. Г. Масарика з національного питання, О. І. Бочковський назвав політика одним з попередників націоналізму, теоретиком проблем відродження нації та її визвольної боротьби.

Досліджуючи різні аспекти ставлення політика до українського питання, О. І. Бочковський з'ясував геополітичні причини несприйняття Масариком ідеї створення незалежної української держави під час світової війни 1914–1918 рр. Їх згруповано у таких тезах: «національне відокремлення України – це новий та чи не зайвий розкол у лоні Слов'янщини», «це очевидне ослаблення великодержавної міцї Росії», яку Масарик розглядав як одну з опор майбутньої держави чехів і словаків. Він був переконаний, що «самостійна Україна фактично буде використана пангерманізмом для політичних планів Німеччини»¹⁰³. Автор не погоджувався з цими поглядами Масарика, вважав, що після української революції 1917–1920 рр. ситуація докорінно змінилася. Вчений відзначав існування певної суперечності «між націоналістичною теорією і головною методологією Масарика та практичними деякими його застереженнями і висновками щодо української проблеми»¹⁰⁴.

Не погоджувався О. І. Бочковський і з тезою Т. Г. Масарика про аналогію чесько-словацьких відносин з українсько-російськими¹⁰⁵. Масарик, зауважував дослідник, «віддавна вже вирішував чехо-словацьку проблему в напрямі культурно-національного об'єднання» і «аналогічним шляхом він уявляв собі і полагадження російсько-українського спору»¹⁰⁶. Вказуючи на історичне підґрунтя «для новачасного національно-політичного чехословакізму», Бочковський стверджував, що чесько-словацька проблема «має наявний характер національної синтези», натомість російсько-українська – «у процесі політичної історії набула ознак незаперечної антитези». Російсько-українські відносини, на думку Бочковського, більш схожі на відносини Австрії та Чехії або Угорщини та Словаччини напередодні світової війни 1914–1918 рр., ніж на взаємини між Чехією і Словаччиною в складі ЧСР¹⁰⁷. У підсумку Бочковський висловлював свою переконаність у здобутті українським народом власної державності та зауважив, що для нього це «запорука і надія майбутнього культурного ренесансу і заперечення «занепаду західного світу»...»¹⁰⁸. Водночас, автор звертає увагу читачів, що Масарикова «продумана і випробована у світовій війні та революції методика і тактика визвольної акції багато де в чім може придатися в українській визвольній боротьбі. Завданням цієї праці й було саме ознайомити читачів у першу чергу з націоналістичним світоглядом Масарика, де українці можуть черпати силу цінних порад і вказівок для своєї визвольної акції»¹⁰⁹.

У праці М. Шаповала «Міжнаціональне становище українського народу» (1935 р.), що побачила світ після смерті автора, Т. Г. Масарик названий, поряд з Е. Бенешем і К. Крамаржем, найавторитетнішим теоретиком чеської політики¹¹⁰ та «загально-визнаним теоретиком і борцем за визволення поневолених народів». Те, що Масарик не підтримував політичної самостійності українського народу під час Першої світової війни, Шаповал пояснював його переконанням у політичній невідготовленості України, яка у статусі незалежної держави «попаде під надмірно-дужий вплив Австрії і Німеччини»¹¹¹.

М. Шаповал належав до небагатьох українських емігрантів, які критикували політику ЧСР у Закарпатті. У низці підготовлених ним праць, зокрема у монографії «Міжнаціональне становище українського народу», вчений, поряд з вдячністю Т. Г. Масарика і Е. Бенешу за велику допомогу українським емігрантам, критикував провідних осіб ЧСР «за непослідовність у вирішенні питання про автономію Підкарпатської Русі» (офіційна

назва в Першій республіці сучасного Закарпаття)¹¹². Адже вони, сформулювавши принцип національного об'єднання і державної самостійності кожного слов'янського народу, вирішили проблему краю включенням його до складу ЧСР, а обіцянки надання автономії не виконали¹¹³.

Відзначимо, що М. Шаповал спробував вплинути на політику ЧСР щодо Закарпаття, проте успіху не мав. У вересні 1929 р. (за спогадами М. Шаповала у жовтні 1928 р.) він та деякі українські емігрантські організації подали на ім'я Т. Г. Масарика меморандум, у якому наголошувалося на необхідності надання автономії краю й визнання, що це – «українська земля і народ»¹¹⁴. Для культурного піднесення регіону вони пропонували використовувати працю емігрантів, які завершили навчання в українських вищих навчальних закладах на території ЧСР. М. Шаповал критикував звільнення українських емігрантів з культурно-освітніх установ краю. Він пов'язував це зі зміною політики Праги в Закарпатті у 1926 р., яка полягала у припиненні підтримки українського напрямку розвитку регіону. У статті «Кінець Подєбрадам», опублікований у паризькій газеті «Українські вісті» (жовтень 1928 р.), Шаповал висловив думку, що українські емігранти були потрібні ЧСР більше для внутрішніх, ніж для зовнішніх потреб: «Щоб приховати ту політику національного гніту й визиску, яку чехословацький уряд провадив у Підкарпатті, потрібна була благодійність до невеликої купки емігрантів»¹¹⁵. Після подання меморандуму М. Шаповала і Н. Григорієва викликали до Міністерства закордонних справ, «де їм було сказано, що справа Підкарпаття, то не справа емігрантів, які користуються гостинністю ЧСР. Далі поставлений ультиматум про те, що наколи про цей меморандум стане відомо ..., то всі «вірні» на чолі з Шаповалом будуть негайно вислані з республіки ...»¹¹⁶.

Критичний підхід до постаті Т. Г. Масарика містили праці емігрантів, опубліковані у США. Насамперед у них критикувалася нереалізованість автономних прав Закарпаття. Одним із авторів був перший губернатор Закарпаття в складі ЧСР у 1920–1921 рр. Г. І. Жаткович¹¹⁷. Після своєї відставки він видав працю «Відкриття-виклад доктора Г. І. Жатковича, колишнього губернатора Підкарпатської Русі про Підкарпатську Русь» (1921 р.)¹¹⁸. У ній автор висвітлив процес приєднання Закарпаття до ЧСР і свої прагнення здійснити автономію краю. Невиконання автономістської програми спричинило різко протичехословацьку позицію Г. І. Жатковича. Критикували політику ЧСР і, опосередковано, її першого президента також А. Беволит (псевдонім А. Жука)¹¹⁹, Ю. Горовенко¹²⁰ та інші. Зокрема, А. Беволит стверджував, що Чехословацька держава провадить в Закарпатті «колоніальну політику, яку важко погодити з ідеалами гуманності...», а мета ЧСР у Закарпатті полягає у асиміляції (чехізації) українського населення¹²¹. На наш погляд, це не відповідало дійсності. Маючи рацію щодо відсутності автономії, українські емігранти не пояснювали причин цього, так само як і не показували суттєвого прогресу Закарпаття в багатьох сферах життя у період перебування краю в складі ЧСР.

Дві головні теми в українських еміграційних працях про Масарика – політична біографія президента і його ставлення до України – були представлені й в емігрантських публікаціях з вшанування пам'яті голови Чехословаччини у 1937 р. Варто відзначити статті, написані О. Шульгиним. Наголошуючи на політичних досягненнях Масарика, О. Шульгин високо оцінював його надпартійні та наднаціональні позиції. До його заслуг автор відносив розбудову держави, утворення міцної національної коаліції, що забезпечило «незвичайну послідовність у чехословацькій політиці»¹²², здійснення соціальних реформ, «мирне поборювання в середині країни комунізму»¹²³.

Мовознавець В. Сімович, у 1926–1930 рр. – ректор УВП, з 1936 р. – редактор львівських записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка, друкувався під псевдонімом Василь Верниволя. В 1937 р. він опублікував у газеті «Назустріч» статтю «Т. Г. Масарик»¹²⁴, де вказувався на прагнення Масарика досягнути в суспільстві своєї країни та у світі загалом гармонійних відносин, заснованих на засадах взаєморозуміння, а не боротьби між собою: «щоб людина людині не була вовком, щоб народи вільно між собою суперничали, не покидаючи ніколи основ моралі»¹²⁵. Також Масарик «ввесь час свого президентства беріг тієї демократії, ... оберігаючи державу від диктаторських замахів (справа Гайда) і апетитів зліва (комуністів)»¹²⁶. Висловлюючи вдячність Масаріку за підтримку української еміграції, В. Сімович назвав навчальні заклади емігрантів у ЧСР єдиними у світі вільними українськими вищими школами¹²⁷.

У статті колишнього голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі М. Славінського, зокрема, відзначено, що на посаді президента Масарик у політичному відношенні ставився до української справи згідно з інтересами своєї держави. «Але в культурному аспекті, зауважив Славінський, наша справа викликала у нього наявну і чинну симпатію», що проявилось, зокрема, у допомозі українським емігрантам¹²⁸.

У виступі на зборах української громади Праги 8 жовтня 1937 р., привчених пам'яті президента ЧСР, О. І. Бочковський відзначив, що центральними об'єктами філософії Масарика можна вважати «реальне життя та живу людину зо всіма людськими її інтересами. В цьому сенсі його філософія є біо-та-антропоцентрична». За Бочковским, «Масарик всією своєю істотою стояв у сучасності». Історія мала для нього значення досвіду, майбутнє представляв як поглиблення і планову розбудову сучасності. Виходом із сучасної світоглядної кризи Масарик вважав «відновлення чистої релігії, як сили, морально відроджуючої людство та народи», а метою – справжня демократія, «що, по думці Масарика, означає здійснення Божого ладу на землі». Завершуючи виступ, Бочковський назвав Масарика «найкращим представником типу національного провідника», відзначив підтримку ним української справи на прикладі промови у Віденському парламенті 1908 р., в якій «обґрунтував право нашого народу на національне самовизначення й поставив українське питання на широку соціологічну базу»¹²⁹.

Отже, українська еміграційна богемістика в міжвоєнний період приділяла значну увагу діяльності Т. І. Масарика. Представники української еміграції прагнули об'єктивно проаналізувати політичні, філософські, освітні погляди першого президента ЧСР, його ставлення до національної проблеми та українського питання. Особлива увага зверталася на актуальність творчого спадку Т. І. Масарика для визвольних змагань України. Навіть попри апологетичний характер більшості публікацій, здійснена у них спроба охопити головні політичні здобутки Т. І. Масарика, наведений фактографічний матеріал і оцінки зберігають історіографічне значення. Праці емігрантів залишаються важливим підґрунтям у дослідженні постаті першого президента Чехословаччини.

¹ Павлічук М. Т. І. Масарик в українськiм письменствi // Український тиждень. Прага, 1937. Ч. 31. 27 вересня. С. 3.

² Бевз Т. А. Н. Я. Григорій – політик і вчений. К.: ІММБ, 2002. 285 с.; Бевз Т. Українська державність: ідеологія, політика, практика. Система народоправства у теоретичній спадщині Н. Я. Григорієва. К.: ІПіЕНД, 2004. 248 с.

³ Каневська І. О. Наукова діяльність у Чехії Ольгерда Іполита Бочковського // Університет. 2006. № 5. С. 93–102; Кравчук О. М. Постаь Т. І. Масарика у дослідженнях О. І. Бочковського 1920-х–1930-х років // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.). К., 2017. С. 279–284; Соколювська З., Шендеровський В. Позитиї Бочковського О.-І. щодо державницьких концепцій науковців ХІХ–ХХ століття // Питання історії науки і техніки. 2013. № 3 (27). С. 36–41.

⁴ Шендрік А. І. Мірчук про філософські основи світогляду Т. Масарика // Філософські обрії. 2011. № 26. С. 35–36.

⁵ Миронець Н. М. Шаповал про національне відродження та державність // Микита Шаповал – видатний державний діяч, вчений, патріот. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, 5 квітня 2007 р., м. Донецьк. Донецьк: Сх. видавничий дiм, 2007. С. 50–61.

⁶ Полєк В. Т. Масарик Томаш Гарріг // Українська літературна енциклопедія. К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1995. Т. 3: К–Н. С. 310.

⁷ «Круглий стол. Т. Г. Масарик. К 60-летию со дня смерти первого президента Чехословакии» // Февраль 1948. Москва и Прага. Взгляд через полвека. Материалы второго заседания комиссии историков и архивистов России и Чехии. Москва. 26–30 апреля 1997 г. М.: ТОО «ГеО-ТэК», 1998. С. 143–144.

⁸ Фирсов Е. Российская историография о развитии межвоенной Чехословацкой республики (1918–1938) // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. Praha: Historicky ustav AV ČR, 1999. Sv. 1. S. 59.

⁹ Кравчук О. М. Постаь Т. І. Масарика у висвітленні української радянської преси 1920–1930-х рр. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. ХІІІ. С. 115.

¹⁰ Піддубний Г. Чехо-Словаччина: Чехія. Словаччина. Закарпатська Україна. Суспільно-політичний та економічний нарис з малюнками та мапою Чехо-Словаччини. Харків: Пролетар, 1931. 232 с.

- ¹¹ Там само. С. 55–64, 78–82.
- ¹² Там само. С. 190.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. С. 155–158.
- ¹⁵ Там само. С. 191.
- ¹⁶ *Сладек З.* Русская эмиграция в Чехословакия: развитие «русской» акции // *Славяноведение.* 1993. № 4. С. 32.
- ¹⁷ *Каневська І. О.* Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905–1939 рр.): автореф. дис. ... к. і. н. К., 2009. С. 3.
- ¹⁸ *Бочковський О. І.* Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну. Відень-К., 1921. 40 с.
- ¹⁹ *Бочковський О.* Із спогадів про Т. Г. Масарика // *Кур'єр Кривбасу.* 2009. Липень–серпень. С. 302.
- ²⁰ *Бочковський О. І.* Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну ... С. 12.
- ²¹ Там само. С. 13.
- ²² *Дорошенко Д.* Слов'янський світ у його минулому й сучасному. К.: Темпора, 2010. С. 601.
- ²³ Там само. С. 602.
- ²⁴ *Дністрянський С.* Нова держава // *Український Вільний Університет в Празі, в роках 1921–1922.* Прага: Державна друкарня, 1924. С. 100.
- ²⁵ *Маланюк Е.* Масарик // *Українське життя.* 1925. Ч. 2. 7 березня. С. 1.
- ²⁶ *Волохів Л.* Великий будівничий Україні // *Українське життя.* 1925. Ч. 2. 7 березня. С. 2–3.
- ²⁷ *Коновалець М.* З життя та діяльності Т. Г. Масарика // *Студентський вістник.* 1925. Ч. 3. С. 7–10.
- ²⁸ *Шаповал М. Ю.* Т. Г. Масарик на Україні // *Українське життя.* 1925. Ч. 2. 7 березня. С. 3.
- ²⁹ *Мартинець В.* Масарик і чеське національне відродження // *Студентський вістник.* 1925. Ч. 3. С. 1–7.
- ³⁰ *Велигорський М.* Літературна і наукова діяльність Т. Г. Масарика // *Т. Масарик. 1850 – 7.III.1925.* Ужгород: Видання товариства «Пробсвіта», 1925. С. 14–16.
- ³¹ Там само. С. 14.
- ³² Там само. С. 15.
- ³³ *Животко А.* Педагогічні погляди Т. Масарика // *Т. Масарик. 1850–1925.* Ужгород: Видання товариства «Пробсвіта», 1925. С. 17–24.
- ³⁴ *Животко А.* Педагогічні погляди Т. Масарика. Ужгород–Подєбради: Вид. «Пчлка», 1925. 19 с.
- ³⁵ Там само. С. 6–7, 11.
- ³⁶ *Пуховський А.* Велика мандрівка (Т. Масарик під час світової війни) // *Т. Масарик. 1850–1925.* Ужгород: Видання товариства «Пробсвіта», 1925. С. 36–56.
- ³⁷ *Масарик Т. Г.* Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850–1925. Прага: Український громадський комітет, «Легіографія», 1925. 470 с.
- ³⁸ *Григорійв-Наш Н.* Життя й діяльність Т. Гаррік-Масарика // *Масарик Т. Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850–1925.* Прага: Український громадський комітет, «Легіографія», 1925. С. 11–96.
- ³⁹ *Григорійв-Наш Н. Т. Г. Масарик. Його життя і діяльність.* Прага: «Легіографія», 1925. 88 с.
- ⁴⁰ *Наш Г.* Коротка історія земель Чехословацької Республіки. Прага: Вид. Укр. Гром. коміт. В Ч-С. Р, Друкарня «Політика», 1923. С. 139.
- ⁴¹ *Григорійв-Наш Н.* Життя й діяльність Т. Гаррік-Масарика ... С. 30.
- ⁴² Там само. С. 37.
- ⁴³ Там само. С. 93.
- ⁴⁴ *Бевз Т. А. Н. Я. Григорійв – політик і вчений...* С. 232.
- ⁴⁵ *Шаповал М. Т. Г. Масарик як соціолог і політик // Масарик Т. Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850–1925.* Прага: Український громадський комітет, «Легіографія», 1925. С. 132.
- ⁴⁶ Там само. С. 130.
- ⁴⁷ Там само. С. 131–132.
- ⁴⁸ Там само. С. 107.
- ⁴⁹ *Ярема Я.* Нарис Масарикової філософії // *Масарик Т. Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850–1925.* Прага: Український громадський комітет, «Легіографія», 1925. С. 97–98.
- ⁵⁰ Там само. С. 100.
- ⁵¹ Там само. С. 103.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. С. 101–104.
- ⁵⁴ *Ярема Я.* Провідні ідеї філософії Томи Масарика. Прага: «Легіографія», 1925. С. 3, 21, 74, 75–76.
- ⁵⁵ Там само. С. 4.
- ⁵⁶ Там само. С. 74–75.
- ⁵⁷ Там само. С. 7.

- ⁵⁸ Там само. С. 6.
- ⁵⁹ Там само. С. 16.
- ⁶⁰ Там само. С. 39.
- ⁶¹ Там само. С. 19.
- ⁶² Там само. С. 33.
- ⁶³ Там само. С. 33, 70–71.
- ⁶⁴ *Мірчук І.* Філософічні основи світогляду Масарика // Науковий ювілейний збірник Українського Університету в Празі присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. д-р Т. Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження. Частина II. Прага: Державна друкарня, 1930. С. 8.
- ⁶⁵ Там само. С. 10.
- ⁶⁶ Там само. С. 9.
- ⁶⁷ Там само. С. 8.
- ⁶⁸ Там само. С. 10–11.
- ⁶⁹ *Мірчук І.* Філософ Масарик // Студенський вісник. Прага, 1930. Ч. 1–4. С. 16.
- ⁷⁰ Там само. С. 15.
- ⁷¹ Там само. С. 16.
- ⁷² *Чижевський Д.* Масарик и Достоевский // Центральная Европа. Прага, 1931. № 2. С. 87–92.
- ⁷³ Там само. С. 92.
- ⁷⁴ *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик і студентство // Студенський вісник. 1925. Ч. 3. С. 10–14.
- ⁷⁵ *Гнатишак М.* Масарик про студенську політику // Студенський вісник. 1930. Ч. 1–4. С. 33–36.
- ⁷⁶ Там само. С. 36.
- ⁷⁷ *Омельченко Г. Т. Г.* Масарик як педагог і виховник генерацій // Український тиждень. 1935. Ч. 10. 4 березня. С. 1.
- ⁷⁸ *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик – провідник народу // Студенський вісник. 1930. Ч. 1–4. С. 18.
- ⁷⁹ Там само. С. 19.
- ⁸⁰ *Бочковський О. І.* Вступ до націології. Мюнхен: УТГІ, 1992. С. 38–42.
- ⁸¹ Там само. С. 279–280.
- ⁸² Там само. С. 42.
- ⁸³ Там само. С. 288.
- ⁸⁴ *Омельченкова М. Т. Г.* Масарик: 1850–1930. Прага: Чесько-українська книга, 1931. С. XI.
- ⁸⁵ Там само. С. 325.
- ⁸⁶ Там само. С. 326.
- ⁸⁷ Там само. С. 326.
- ⁸⁸ Там само. С. XII–XIII.
- ⁸⁹ Там само. С. 326–327.
- ⁹⁰ Там само. С. 314.
- ⁹¹ Там само. С. 310.
- ⁹² Там само. С. 310.
- ⁹³ *Бочковський О. І.* Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну. Відень-К., 1921. 40 с.
- ⁹⁴ *Григорій Н.* Чесько-українські стосунки // Нова Україна. Прага, 1922. Ч. 1. С. 15–18; *Наш Г. Т. Г. Масарик на Україні* // Свобода. Український щоденник. 1925. Ч. 54. 7 березня. С. 2.
- ⁹⁵ *Григорій Н.* Чесько-українські стосунки // Нова Україна. Прага, 1922. Ч. 1. С. 16–17.
- ⁹⁶ Там само. С. 16.
- ⁹⁷ *Шульгин О. Т. Г.* Масарик та Україна // Український вісник. Прага–Подєбради, 1925. С. 2–3.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ *Шаповал М. Ю.* Т. Г. Масарик на Україні // Українське життя. 1925. Ч. 2. 7 березня. С. 2–3.
- ¹⁰⁰ *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради: «Legiografie», 1930. 244 с.
- ¹⁰¹ *Сірополко С.* Рец. на: *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання. Видання Української Господарської Академії в ЧСР. Подєбради. 1930. 244 с. // Студенський вісник. Прага, 1931. Ч. 3–4. С. 22–23.
- ¹⁰² *Віднянський С. В.* Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис... д. іст. н.: У формі наук. доп. / НАН України. Ін-т іст. України. К., 1997. С. 11.
- ¹⁰³ *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання ... С. 223–224.
- ¹⁰⁴ Там само. С. 216.
- ¹⁰⁵ Там само. С. 198.
- ¹⁰⁶ Там само. С. 199.
- ¹⁰⁷ Там само. С. 214.
- ¹⁰⁸ Там само. С. 235.
- ¹⁰⁹ Там само. С. 237.
- ¹¹⁰ *Шаповал М.* Міжнародне становище українського народу. Прага, 1935. С. 58.
- ¹¹¹ Там само. С. 59–60.

¹¹² Шаповал М. Міжнародне становище українського народу. Прага, 1935. С. 66, 76; Миронець Н., Чумаченко О. Проблеми Карпатської України в науковій спадщині Микити Шаповала // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. К., 2001. Вип. 11. С. 20.

¹¹³ Миронець Н. М. Шаповал про національне відродження та державність ... С. 59.

¹¹⁴ Ямкова О. Проблема державності «малих народів» та/або «кінець взаємин» Микити Шаповала з політичними лідерами Чехословаччини // Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження». 27–28 вересня 2016 р. Острог. Тези доповідей. Острог: Вид-во Нац. ун. «Острозька академія», 2016. С. 79.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. К.: Парламентське вид-во, 2008. С. 367.

¹¹⁷ Поп Ю. І., Кравчук О. М. Перший губернатор Закарпаття: політична діяльність Г. Жатковича в 1918–1921 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2006. Випуск XI. С. 159–166.

¹¹⁸ Žatkovič G. I. Otkrytie-expozé Dr. G. I. Žatkoviča bývšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi. Homestead, 1921. 21 s.

¹¹⁹ Беволит А. Визвольні змагання закарпатських українців в 1918–1919 роках // Календар Українського Народного Союзу на рік звичайний 1931. Джерзи Сити, 1930. С. 131–139.

¹²⁰ Горovenko Ю. Масарик, Бенеш і Закарпаття // Свобода. Український щоденник. 1935. Ч. 60. 14 березня. С. 2; Ч. 61. 15 березня. С. 2.

¹²¹ Беволит А. Визвольні змагання закарпатських українців в 1918–1919 роках // Календар Українського Народного Союзу на рік звичайний 1931. Джерзи Сити, 1930. С. 138.

¹²² Шульгин О. Т. Г. Масарик // Український тиждень. Прага, 1937. Ч. 33. 11 жовтня. С. 2.

¹²³ Шульгин О. Вождь милостію божою (Т. Г. Масарик) // Тризуб. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 13.

¹²⁴ Верниволя В. Т. Г. Масарик // Сімович В. Праці у двох томах. Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. Т. 2. С. 538–540, 831.

¹²⁵ Там само. С. 538, 831.

¹²⁶ Там само. С. 539.

¹²⁷ Там само. С. 540.

¹²⁸ Славінський М. Т. Г. Масарик // Тризуб. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 10.

¹²⁹ Жалібна Академія в пам'ять Президента Визвольника Т. Г. Масарика // Український тиждень. Прага, 1937. Ч. 34. 18 жовтня. С. 1–2.